

A Study on Some Verses Attributed to Rudaki based on a Few Old Sources

Sajjad Dehghan

M.A. in Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

Zahra Nasirishiraz*

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

Nasrollah Emami

Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

Mozhgan Shirmohammadi

Ph.D. Student in Persian Language and Literature, Kharazmi University, Tehran, Iran

Abstract

Abu Abdullah Rudaki's Divan is one of the most important poetry Divans in the Khorasan area, from which only some scattered verses have remained in the ancient texts and manuscripts. With great effort, the late Saeed Nafisi managed to collect many of Rudaki's poems from various texts and provided a brief Divan from this highly productive poet. He used such dictionaries as Saha'a al-Fors, Asadi Tussi's Loghate Fors, and also rhetorical books such as Tarjoman al-Balaghah, and al-Mu'ajm. While praising the efforts of this respected scholar, the present paper tries to unveil and remove two shortcomings in his work so as to take a further step towards a reliable version of Rudaki's poetry. The two shortcomings are as follows: first, there are verses by Rudaki in these sources that have not been recorded in Nafisi's Divan. Second, by citing the putative sources, Nafisi has attributed some verses to Rudaki, while investigations made it clear that such verses do not belong to him but to other well-known poets. Considering the importance of research in the poetry of Khorasan, especially Rudaki's poetry, it is attempted to collect verses which are not included in Nafisi's Divan, introduce new verses by Rudaki, and reject wrong attributions by referring to the printed books and several manuscripts in this paper.

Keywords: Rudaki, New Verses, New Attributions, Dictionaries, Nafisi.

* Corresponding Author: Zahra.nasirishiraz@yahoo.com

واکاوی چند بیت منسوب به رودکی سمرقندی بر اساس چند منبع کهن

- سجاد دهقان کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهیدچمران اهواز، اهواز، ایران
- زهرا نصیری شیراز * استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهیدچمران اهواز، اهواز، ایران
- نصرالله امامی استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهیدچمران اهواز، اهواز، ایران
- مزگان شیرمحمدی دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

چکیده

دیوان رودکی از مهم‌ترین دیوان‌های شعری حوزه خراسان است که تنها اشعاری پراکنده از آن در برخی متون کهن و متأخر باقی مانده است. نفیسی توانست با تلاش فراوان بخشی از اشعار رودکی را از متون مختلف گردآوری کند و دیوانی مختصر از این شاعر کثیرالشعر فراهم آورد؛ فرهنگ‌های لغتی همچون: لغت فرس، «صحاح الفرس» و...، همچنین برخی منابع بلاغی نظیر: ترجمان‌البلاغه، حقایق السحر، المعجم فی معانی اشعار العجم و... منابع مورد استناد نفیسی بوده‌اند. در نوشتار حاضر سعی بر آن است که با معرفی و رفع دو نقیصه در این تصحیح، گامی در مسیر دستیابی به دیوان منقح آدم‌الشعراى ادب فارسی برداشته شود. این دو نقص، نخست اینکه ابیاتی از رودکی در این منابع وجود دارد که در دیوان مصحح نفیسی و برخی دیگر از دیوان‌های چاپی ضبط نشده است. دیگر آنکه در این تصحیح با استناد به منابع اشاره شده، ابیاتی به نام رودکی ثبت شده که با مراجعه به این منابع، مشخص می‌شود که این سروده‌ها منسوب به شاعری دیگر است. در این جستار سعی شده با مراجعه به برخی کتاب‌های چاپی و چند نسخه خطی، ابیات منسوب به رودکی که از دیوان مصحح نفیسی فوت شده، گردآوری شود، ابیات تازه منتسب به رودکی مطرح و انتساب‌های نادرست به او معرفی و مردود شود.

کلیدواژه‌ها: رودکی، ابیات تازه، انتساب‌های تازه، فرهنگ‌های لغت، نفیسی.

مقدمه

رودکی سمرقندی، یکی از بزرگ‌ترین شاعران حوزه خراسان است که سادگی و لطافت کلام وی در عین استحکام و جزالت، موجب شده بسیاری از شاعران به بزرگی این شاعر تیره‌چشم روشن‌بین اعتراف کنند. با توجه به پراکندگی اشعار این شاعر بزرگ در متون مختلف ادب پارسی و تردید در صحت انتساب برخی از این اشعار به وی، پژوهشگران همواره در پی یافتن و بررسی منابع جدیدی هستند تا بتوانند شکل منقح و کاملی از دیوان او ترتیب دهند.

استادان بزرگی همچون نفیسی، براگیسکی^۱، میرزایف^۲ و دیگران از چند دهه پیش‌تر در این حوزه، تحقیق و پژوهش کرده و حاصل را به صورت مجموعه اشعار رودکی چاپ کرده‌اند، اما به دلیل گستردگی منابع ادبی ممکن است در منابع معتبری از جمله فرهنگ‌های لغت، کتاب‌های بلاغی، متون ادبی و... سهواً از ذکر برخی ابیات تازه بازمانده و در انتساب اشعار به رودکی به خطا رفته باشند.

در میان هزار و اندی بیت که در مجموعه اشعار رودکی به نام وی ضبط شده، بسیاری از ابیات پراکنده و اشعار به‌هم پیوسته در برخی منابع، نام دو یا چند شاعر را با خود یدک می‌کشند و در مواردی همان اشعار وارد دیوان‌های مختلف شعری شده‌اند. این تعدد انتساب‌ها نه تنها در میان اشعار رودکی سمرقندی، بلکه در بین اشعاران حوزه خراسان وجود دارد، اما در اشعار رودکی، بسیار و به وضوح دیده می‌شود. انتساب برخی ابیات متعلق به قطران تبریزی به رودکی به دلایل مختلفی که رودکی پژوهان به آن اشاره‌های لازم را کرده‌اند، خود حجم قابل توجهی از اشعار رودکی را تحت تأثیر قرار داده است. شاعران دیگر حوزه خراسان نیز در این انتساب‌ها حضور چشم‌گیری دارند به گونه‌ای که اگر بخواهیم ابیاتی را که به استناد منابع معتبر به اشتباه در دیوان وی جای گرفته‌اند، کنار بگذاریم به تعداد بسیار ناچیزی از آن هزار و چند بیت خواهیم رسید.

در نوشتار حاضر، ضمن ارج نهادن به زحمات محقق ارجمند، استاد سعید نفیسی، این اهداف را پیش چشم داریم: ضرورت پیراستن دیوان رودکی از انتساب‌های نادرست،

1- Braginsky, V.

2- Mirzayev, A.

آراستن آن به اشعار نویافته او، ایراد نکات تازه برای بررسی‌های بیشتر پژوهشگران و نقد برخی ابیات نویافته.

۱. پیشینه پژوهش

علاوه بر دیوان‌هایی که در سده اخیر توسط بزرگانی چون میرزایف، براگینسکی، نفیسی، دانش‌پژوه، شعار، امامی، هادی‌زاده، قادر رستم، کریمیان سردشتی، احمدنژاد و... از اشعار رودکی گردآوری و چاپ شده است، پژوهشگرانی در ایران و تاجیکستان و دیگر کشورهای فارسی‌زبان نیز با تحقیق در متون مختلف به اشعاری از رودکی دست یافته و آن‌ها را در قالب مقاله ارائه داده‌اند. در برخی از این پژوهش‌ها مواردی از انتساب‌های غلط و مشکوک به رودکی با تفصیل بررسی شده است. مواردی که در ادامه به آن‌ها اشاره شده، بخشی از پژوهش‌هایی است که در این خصوص صورت گرفته است.

یادداشت ایرج افشار با عنوان «دو بیت تازه یاب از رودکی»، مقاله علی‌اشرف صادقی با عنوان «اشعار تازه رودکی»، مقاله علی‌اشرف صادقی با عنوان «سه بیت تازه از رودکی»، مقاله اصغر ارشاد سرابی با عنوان «بیتی بازیافته از رودکی (در خلال تفسیر ابوالفتح رازی)»، مقاله محمدعلی سپانلو با عنوان «بیتی بازیافته از چکامه بخارا»، مقاله عارف نوشاهی با عنوان «اشعار نویافته رودکی سمرقندی (بر اساس دو متن کهن)»، مقاله مظفر بختیار و حمید رضایی با عنوان «شعرهای کهن در کتاب ارشاد قلاتسی»، مقاله مسعود قاسمی با عنوان «معرفی و تصحیح چند بیت از رودکی»، مقاله میرزا ملا احمداف با عنوان «بازیافت چند بیت رودکی» در کتاب پیرامون رودکی و رودکی‌شناسان، مقاله محسن شریفی صحی با عنوان «بررسی برخی مجموعه‌های شعری رودکی و دو بیت تازه منسوب به او»^۱، مقاله نورالدین شهاب‌الدین اف با عنوان «دو بیت نو از آثار رودکی» چاپ شده در کتاب یکی

۱- شریفی در این پژوهش برخی از پژوهش‌های قبل از خود در ایران و تاجیکستان و... را به تفصیل نقد کرده و برخی اشعار تازه معرفی شده از رودکی، توسط پژوهشگران پیش از خود را به شاعران دیگر از جمله قطران و مسعود سعد نسبت داده است. همچنین وی دو بیت تازه منسوب به رودکی را در نسخه‌ای خطی از کتاب در علم بدیع در کتابخانه مجلس معرفی کرده است که در واقع این دو بیت به رودکی تعلق ندارد. ظاهراً ایشان در بررسی‌های خود از این نسخه خطی دچار خطا شده و عنوان شنگرف «رودکی» را که برای مصرع‌های بیت معروف رودکی در کلیله و دمنه - «شب زمستان بود کپی سرد یافت» - آمده برای دو بیتی پنداشته‌اند که خلاف قواعد کتابت قبل از عنوان شنگرف نوشته شده و در واقع آن دو بیت بدون نام شاعر نوشته شده است نه به نام رودکی (برای تفصیل بیشتر در این باره ر.ک؛ مقاله علی نویدی ملاطی با عنوان: این دو بیت از رودکی نیست (۱۳۹۴). گزارش میراث، (۳ و ۴) ۹، ۵۱-۴۸).

بیت پرنیان (ر.ک؛ خواجه‌اف، ۱۳۸۶)، مقاله نصرالله امامی، مژگان شیرمحمدی و سجاد دهقان با عنوان «بررسی ابیاتی نویافته از رودکی در فرهنگی ناشناخته» و مقاله زهرا نصیری شیراز، نصرالله امامی و سجاد دهقان با عنوان «بررسی ابیات تازه و منسوب به رودکی سمرقندی در فرهنگ لغت حلیمی (شرح بحر الغرایب)».

از آنجا که در پژوهش‌های علمی معمول است مقالات و پژوهش‌ها در پیشینه، گزارش و نقد شوند، نگارندگان پژوهش حاضر به دلیل تعدد مقالات در این حوزه و ضیق فضا برای گزارش و نقد هر یک از این مقالات، ناچار به یادکرد عنوان این پژوهش‌ها بسنده کرده‌اند. همچنین با بررسی‌های انجام شده در این پژوهش‌ها و سایر پژوهش‌ها، سعی شده مطالبی ارائه شود که همه یا اغلب پژوهشگران به آن‌ها نپرداخته باشند.

۲. بررسی و معرفی ابیات تازه

ابیاتی که در این جستار بررسی و معرفی می‌شوند در منابعی که پیش از این توسط استاد نفیسی مورد استفاده قرار گرفته، موجود بوده است؛ با این حال، این ابیات جز در دو مورد که یک مورد در نسخه‌ای از تحفة الاحیاب و دیگری در نسخه‌ای از لغت فرس - که یک بیت آن در کتاب «لغت فرس» آورده نشده - از نظر نفیسی و سایر مصححان دیوان رودکی به دور مانده‌اند؛ به همین دلیل این ابیات در بخش حاضر بررسی خواهند شد.

۲-۱. «صحاح الفرس» (نسخه خطی با علامت اختصاری «ک»^۱)

«صحاح الفرس» فرهنگ لغت فارسی به فارسی است که شمس‌الدین محمد بن فخرالدین هندوشاه نخجوانی در قرن هشتم آن را نگاشته است. بعد از «لغت فرس» بیشترین ارجاع فرهنگ‌نویسان به این فرهنگ بوده است. این اثر را طاعتی با استفاده از سه نسخه خطی، یک نسخه از مجموعه شخصی، نسخه‌ای از دهخدا و نسخه حاضر تصحیح کرده است. مصحح، ضبط‌ها و برخی شواهد موجود در نسخه «ک» را بنا به دلایلی که در مقدمه بیان کرده به حاشیه رانده است. وی در مقدمه تصحیح خود، درباره این نسخه می‌نویسد: «کاتب

۱- این نسخه در اصل متعلق به مؤلف فرهنگ نظام بوده که دکتر محمد معین، مصحح فرهنگ را از وجود آن مطلع می‌سازد. اصل نسخه در هندوستان بوده و محمد کیا (استاد دانشگاه تهران) این نسخه را در اختیار مصحح قرار داده است. علامت اختصاری «ک» نیز برای این نسخه به دلیل فراهم آمدن آن توسط محمد کیا است که مصحح آن را برگزیده است (برای آگاهی بیشتر درباره ویژگی‌های این نسخه، ر.ک؛ نخجوانی، ۱۳۴۱).

آن فوق‌العاده بی‌سواد بوده و سراسر نسخه کتاب را با اشتباهات کتابی و حذف موارد لازم تقریباً غیرقابل استفاده کرده است به طوری که این نسخه بالا استقلال به هیچ‌وجه نمی‌تواند مورد استفاده باشد، اما البته به عنوان نسخه بدل و به‌خصوص در آغاز کار، ما از آن استفاده فراوان کرده‌ایم» (نخجوانی، ۱۳۴۱).

در این فرهنگ از بسیاری از شاعران پیشگام به ویژه رودکی، اشعاری در متن و در حاشیه نسخه آمده که در متن اصلی ذکر نشده است. از مجموع ابیاتی که از نسخه خطی «ک» در حاشیه بیان شده، چهار بیت در مجموعه اشعار رودکی (چاپ‌های مختلف) آمده و سه بیت دیگر نقل نشده است. ابیاتی که در مجموعه اشعار رودکی آورده شده است این چهار بیت هستند:

۱. درنگ آسا سپهر آرا بیاید کیاخن در رباید کردنان را

این بیت تنها در حاشیه فرهنگ «صحاح‌الفرس» از دست‌نویس «ک» ذیل واژه «گیاخن» نقل شده و نفیسی در چاپ دوم «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی»، آن را تنها با استناد به همین فرهنگ، نقل کرده است (نفیسی، ۱۳۴۱). این درحالی است که مصحح با توجه به «لغت فرس» اسدی چاپ اقبال، بیت را بدین صورت ذیل «گیاخن» آورده است:

درنگ آرا ای سپهر چرخ‌وارا گیاخن ترت باید کرد کارا
(نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل گیاخن)

نفیسی این صورت از بیت را - که صورت اصلی بیت است - در چاپ نخست «احوال و اشعار رودکی» (نفیسی، ۱۳۱۹) و چاپ دوم (تحریر ثانویه) با استناد به: «لغت فرس» چاپ برلین (اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ذیل گیاخن)، چاپ اقبال (همان، ۱۳۱۹: ذیل گیاخن) و چاپ دبیرسیاقی (همان، ۱۳۳۶: ذیل گیاخن) و «صحاح‌الفرس» (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل گیاخن)، لغت حلیمی (حلیمی، بی‌تا) و ابو‌عبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸) از رودکی نقل کرده است. با سابقه‌ای که کاتب این نسخه در دستکاری شواهد فرهنگ بیان شده از خود نشان داده به احتمال زیاد، ضبط این نسخه، صورت دیگری از بیت اخیر باشد که در همین فرهنگ و برخی منابع متقدم به رودکی نسبت داده شده است. با وجود این، ذکر بیت مورد بحث (صورت نخست) به عنوان یک بیت مستقل از رودکی اصالت ندارد و

اگر بگوییم کاتب نسخه «ک» بیت را از خود ساخته به بیراهه نرفته‌ایم، زیرا همچنان که پیش از این بیان شد، این نسخه چندان قابل اعتماد مصحح کتاب نبوده و ایشان در معرفی نسخه نوشته‌اند: «شواهد لغات در آن اکثراً حذف شده و آنچه هم باقی مانده است، کاتب اغلب آن را به میل خود تغییر داده است» (نخجوانی، ۱۳۴۱).

در بین چاپ‌های موجود از دیوان رودکی، معینی، علی‌پور، منصور، امامی و «دیوان رودکی سمرقندی براساس نسخه نفیسی و ی. براگینسکی» (ر.ک؛ معینی، ۱۳۹۴؛ رودکی، ۱۳۸۹، ۱۳۹۶، ۱۳۸۶ و ۱۳۷۳) و... همانند نفیسی صورت نخست را به‌عنوان بیتی مستقل از رودکی نقل کرده‌اند، اما در برخی دیگر از چاپ‌ها، تنها صورت نخست از رودکی نقل شده است (ر.ک؛ رودکی، ۱۳۷۴، ۲۷۵۱۳۷۸، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۱).

۲. یک فرد تیر ساخت بشیز و بمن پرنند گویی که ابرویش بود آن شیز پر کره
(نخجوانی، ۱۳۴۱)

این بیت تنها در حاشیه «صحاح الفرس» به شاهد واژه «شیز» به معنی «تیر» آمده است. این در حالی است که مصحح ذیل همین واژه در متن، بیتی برای استشهاده واژه نیآورده و یگانه شاهد موجود برای این واژه را که در نسخه «ک» موجود است در حاشیه نقل کرده است. با وجود این از آنجا که در سایر دستنویس‌های «صحاح الفرس» در بسیاری مواضع شواهد لغات ذکر نشده‌اند، ممکن است بیت مورد بحث، جزء این فرهنگ بوده که در سایر دست‌نویس‌های موجود مورد استفاده مصحح، نقل نشده و یا ممکن است که همانند برخی دیگر از ابیات، این بیت نیز ساخته کاتب نسخه باشد. در میان چاپ‌های موجود از دیوان رودکی، این بیت تنها در دو چاپ امامی و قادررستم، آمده و در هیچ‌یک از چاپ‌های دیگر نقل نشده است (ر.ک؛ رودکی، ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷).

۳. تا زنده‌ام نرفته مرا نام تو زیاد هگرز نگفته که مرا عاشقیست زار
(نخجوانی، ۱۳۴۱)

این بیت در نسخه «ک» به همین صورت ذیل واژه «هگرز» آمده به نام رودکی آمده و مصحح آن را در حاشیه نقل کرده است. با این حال در بین چاپ‌های موجود از دیوان رودکی، امامی، هادی‌زاده، قادررستم و کریمیان سردشتی آن را جزء اشعار پراکنده

رودکی نقل کرده‌اند (ر.ک؛ رودکی، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸). همچنین امامی این بیت را با اختلاف «نگفته‌ای» - که با توجه به رسم الخط نسخ خطی خوانش بهتری از این واژه است - ضبط کرده و در سه چاپ دیگر، مصراع دوم با اختلاف «هرگز نگفتی» آمده است. با وجود این، به نظر می‌رسد هر سه مصحح اخیر، ضبط بیت را با توجه به کتاب نسیم مولیان نقل کرده‌اند؛ زیرا هادی‌زاده در تعلیقات دیوان اشعار رودکی، تنها به این منبع ارجاع داده (ر.ک؛ رودکی، ۱۳۸۷) و تنها امامی به پاورقی «صحاح الفرس» ارجاع داده است (ر.ک؛ رودکی، ۱۳۸۶).

۴. ای دریغا که لشکر و اسباب گشت کم لشکری و بود وغیش
(نخجوانی، ۱۳۴۱)

این بیت در نسخه «ک» ذیل واژه «وغیش» در حاشیه «صحاح الفرس» آمده و به نام کسایی ضبط شده است. این بیت در میان چاپ‌های مختلف از اشعار رودکی، تنها در دیوان رودکی چاپ هادی‌زاده و کریمیان سردشتی ذکر شده است (رودکی، ۱۳۸۸). در این دو چاپ، مصراع نخست با اختلاف «لشکر اسباب» ضبط شده که اشتباه است. کریمیان سردشتی برای هیچ‌یک از ابیات دیوان مأخذ نداده و هادی‌زاده نیز در بخش تعلیقات دیوان برای این بیت مأخذ درستی ذکر نکرده است (ر.ک؛ رودکی، ۱۳۸۷)، اما قادر رستم در تعلیقات دیوان درباره این بیت نوشته است: «در «نسیم مولیان» ص ۱۰۱ (و.د.آ.ش.، ص ۱۲۳، شاید به تبع از «نسیم مولیان») به نقل از مجموعه اشعار شعراى متقدم که در قرون ۱۷-۱۸م تهیه شده است، بیت زیر آمده:

ای دریغا که لشکر اسباب گشت کم لشکری و بود وغیش

گمان می‌کنم، این بیت معنی مناسبی از آن نمی‌توان بیرون آورد، شکل دیگری از بیت شماره ۲۶۸ است که در «لغت فرس» به کسایی و در «صحاح الفرس» به رودکی نسبت داده شده است (رودکی، ۱۳۸۷).

اشاره قادر رستم به این بیت است که در منابع مختلف هم به رودکی و هم به کسایی

منسوب است:

ای دریغا که موردزار مرا ناگهان بازخورد برف و غیش
(نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل و غیش)

بیت اخیر در «فرهنگ سپهسالار» بدون ذکر نام شاعر آمده (فرهنگ مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰) و مصحح کتاب در حاشیه بیت را از کسایی می‌داند. همچنین در «لغت فرس» تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل و غیش) این بیت به نام کسایی ضبط شده و در دیوان کسایی نیز آمده است (ریاحی، ۱۳۸۶).

برخلاف نظر قادر رستم، نگارندگان این پژوهش، قائل به همسانی دو بیت (یعنی یک بیت با دو صورت متفاوت) نیستند. ساخت و ترکیب کلمات در این دو بیت به گونه‌ای نیست که بتوانیم در آن قائل به بدخوانی، تصحیف و یا تحریف بشویم. ممکن است در گذر زمان صورت اصلی بیت (ای دریغا که موردزار مرا...) دستخوش تغییرات جدی شده باشد، اما از آنجا که مؤلف کتاب نسیم مولیان، بیت را از «مجموعه اشعار شعرای متقدم» ذکر کرده، این احتمال قوی‌تر است که هر دو بیت به استشهاد واژه «و غیش» در «صحاح الفرس» به کار رفته و یکی به رودکی و دیگری به کسایی منسوب باشد؛ چنانچه در نسخه «ک» نیز بیت مورد بحث به کسایی منسوب است.

۲-۲. ابیات تازه منسوب به رودکی در نسخه «ک»

۱. نخواهم ز تو بوسه کیچ کیچ بتا لطف کن جمله بر من بده
(نخجوانی، ۱۳۴۱)

این بیت در نسخه «ک» از فرهنگ «صحاح الفرس» ذیل واژه «کیچ» به معنی «قطره» از رودکی نقل شده است. ذیل همین واژه در «صحاح الفرس» شکل دیگری از بیت به نام رودکی به صورت زیر آمده است:

بجمله خواهم یک ماهه از تو بوسه بتا بکیچ کیچ نخواهم که وام من توزی
(نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل کیچ کیچ)

نفیسی این صورت بیت را در هر دو چاپ اول و دوم «محیط زندگی احوال و اشعار رودکی» با استناد به منابعی از جمله: «لغت فرس» اسدی چاپ هورن (اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ذیل کیچ)، چاپ اقبال (همان، ۱۳۱۹: ذیل کیچ کیچ) و چاپ دبیرسیاقی (همان، ۱۳۳۶: کیچ)، «فرهنگ شعوری» (شعوری، ۱۱۵۵)، «مجمع الفرس» (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ذیل کیچ کیچ)، «ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی» (میرزایف، ۱۳۵۸) و «صحاح الفرس» با اختلاف «فام من توزی» ضبط کرده است (نفیسی، ۱۳۴۱).

با این حال به نظر نمی‌رسد بیت مورد بحث، بیتی مستقل از رودکی باشد؛ زیرا اصالت آن مورد تردید جدی است. شباهت ظاهر و باطن هر دو صورت از بیت نشانگر آن است که بیت مورد بحث صورتی مزور و ساختگی از صورت دوم باشد که در اغلب منابع متقدم که ذکر شد به نام رودکی ضبط شده است.

۲. ای جخش تو بر گردن تو پیوسته مانند دبه بگردن خر بسته

(نخجوانی، ۱۳۴۱)

این بیت در «صحاح الفرس» ذیل واژه «جخش» بدون ذکر نام شاعر آمده و مصحح براساس نسخه «ک» آن را در پانویس از رودکی نقل کرده و در منبع دیگری به نام رودکی دیده نشده است. این بیت علاوه بر «صحاح الفرس» در منابع دیگر از جمله «فرهنگ وفایی» (وفایی، ۱۳۷۴: ذیل جخش) همانند ضبط «صحاح الفرس» و در «مجمع الفرس» سروری به صورت زیر و هر دو منبع بدون ذکر نام گوینده آمده است:

آن جخش که بر گردن تو پیوسته مانند دبر به گردن خر بسته

(سروری، ۱۳۳۸: ذیل جخش)

در دیگر منابع از جمله «لغت فرس» اسدی (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل جخش)، «فرهنگ وفایی» (وفایی، ۱۳۷۴: ذیل جخش)، «مجمع الفرس» سروری (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ذیل جخش) و «لغت حلیمی» (بی تا) و برخی منابع دیگر، بیت زیر از «لیبی» به استشهاد به واژه «جخش» آمده است:

آن جخش ز گردنش بیاویخته گویی خیکی است پر از باد بیاویخته از بار
(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل جخش)

۳. میان بارک سمین سینه خوشاروزی که در غلطم بدان روی و بدان خوی و بدان زلف خطای او
(نخجوانی، ۱۳۴۱)

این بیت در نسخه «ک» ذیل واژه «بارک» به معنی باریک با اختلاف «سمینه سینه» به نام رودکی آمده در حالی که در دو نسخه دیگر از «صحاح الفرس» و دیگر منابع برای واژه «بارک» بیت زیر از رودکی آمده است:

خلخیان خواهی جماش چشم گرد سرین خواهی و بارک میان
(نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل بارک)

در میان اشعار شاعران متقدم و پیشگام، ابیاتی با این وزن (هزج مثنی‌سالم)، موجود است. به عنوان نمونه بیتی در «ترجمان البلاغه» به صورت زیر از قمری جرجانی نقل شده است:

علو تخت کفو بخت فری کارت پری یارت کزین مشکین کزین مسکن قرین خونان معین یزدان
(رادویانی، ۱۹۴۹)

و بیتی دیگر بدون نام سراینده در این منبع به صورت زیر آمده است:

ز بس کشته ز بس غرقه زخیل دشمنان گفتی چی شده امون چی شد جیهون کی این چونین شد آن چونان
(همان)

در میان اشعار منسوب به رودکی نیز قطعه‌ای با این وزن دیده می‌شود:

نگارینا شنیدستم که گاه محنت و راحت سه پیراهن سلب بوده است یوسف را به عمر اندر
(رودکی، ۱۳۸۶)

با این حال چون سند کافی در تعلق آن به شاعری دیگر در اختیار نگارندگان این پژوهش نیست، می‌توان از آن به عنوان بیتی منتسب به رودکی در این نسخه، یاد کرد.

۲-۳. نسخه خطی «لغت فرس» از کتابخانه مجلس، موسوم به «لغت فرس»

نخجوانی

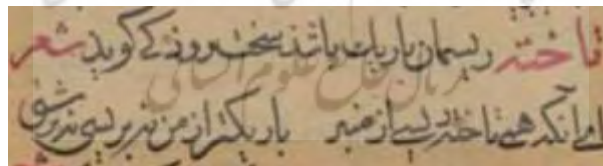
این نسخه در سال ۷۶۶ هجری قمری برای امیر فخرالدین عیسی بن محمد بن آیدین از امرای آناتولی نوشته شده و اصل آن در کتابخانه ملی تبریز به شماره ۳۶۳۹ و رونوشتی از آن به خط عبرت نائینی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۵۵۷۰ نگهداری می‌شود. این نسخه یکی از نسخه‌های مورد استفاده مصححان «لغت فرس» بوده است. در این نسخه دو بیت منسوب به رودکی مشاهده شده که نفیسی و برخی دیگر از مصححان دیوان رودکی آن‌ها را نقل نکرده‌اند. پیش از این نیز دهخدا در «لغت نامه» این ابیات را یادآور شده است:

۱. ای آنکه همی تاخته ریزی از منبر باریکتر از من نه بریسی نه برشتی

(نخجوانی، ۱۳۱۲: نسخه «لغت فرس»)

در نسخه مجلس، لغت «تاخته» به معنی «ریمان باریک باشد سخت» آمده که در هیچ کدام از کتب چاپی «لغت فرس» وارد نشده است. ذیل این واژه، بیت بالا از رودکی نقل شده که در هیچ یک از دیوان‌های چاپی رودکی نقل نشده است (تصویر (۱)).

تصویر ۱. نسخه «لغت فرس» نخجوانی، کتابخانه مجلس

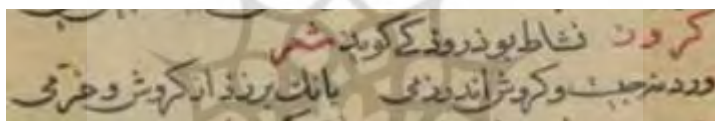
دلیل عدم نقل این بیت در مجموعه اشعار رودکی را می‌توان این گونه توصیف کرد که نخست این لغت و شاهد آن از دید اقبال مصحح «لغت فرس» به دور مانده، سپس نفیسی و سایر مصححان با مراجعه به تصحیح اقبال برای جمع‌آوری اشعار رودکی از ذکر این بیت در مجموعه اشعار رودکی بازمانده‌اند. بنابراین، بیت اشاره شده پس از مذاقه و بررسی بیشتر

در صحت انتساب آن به رودکی باید به مجموعه اشعار وی افزوده شود. همچنین این بیت در لغتنامه دهخدا ذیل واژه «تاخته» مستقیماً از همین منبع نقل شده است.

۲. وردنه جست و کروش اندر زمی بانگ بر زد از کروش و خرمی
(نخجوانی، ۱۳۱۲: نسخه «لغت فرس»)

این بیت در حاشیه نسخه «لغت فرس» نخجوانی ذیل واژه «کروز» به معنی نشاط از رودکی نقل شده که براگینسکی، قادر رستم و هادی زاده، آن را به استناد «لغت فرس» چاپ اقبال و «لغت نامه» دهخدا، جزء ابیات کلیله و دمنه منظوم رودکی نقل کرده‌اند (تصویر (۲)).

تصویر ۲. نسخه «لغت فرس» نخجوانی، کتابخانه مجلس

در دیوان‌های چاپی موجود در ایران نظیر «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی» (چاپ اول و دوم)، «دیوان رودکی» به تصحیح دانش‌پژوه، شعار، امامی، احمدنژاد، جنیدی جعفری، معینی و برخی دیگر و برخی چاپ‌های تاجیکستان نظیر «ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی» تألیف میرزایف (تحت نظری. براگینسکی) دیده نمی‌شود. اقبال درباره این بیت در پانویس «لغت فرس» نوشته است: در حاشیه «ن» این بیت از رودکی آمده است که تصحیح آن میسر نشد.

وردنه جست و کروش [کذا] و خرمی بانگ بر زد از کروش [ص=کروز] و خرمی
(اسدی طوسی، ۱۳۱۹)

دهخدا در «لغت نامه» ذیل واژه «کروز» درباره این بیت می‌نویسد: «گمان می‌کنم این بیت از کلیله و دمنه رودکی باشد در باب «قرد و سلحفاة»، آنجا که بوزینه از پشت سنگ پشت از آب به خشکی جستن می‌کند. عبارت ابن مقفع این است: «فلما قارب الساحل

و ثب عن ظهره فارتقى الشجر» و ترجمه نصرالله منشی بدین صورت است: بوزینه را به کنار آب رسانید، بوزینه به تک بر درخت رفت. اگر حدس من درست باشد شعر رودکی تقریباً باید این طور باشد:

بوزنه جست و گریز اندر زمی بانگ بر برد از کروز و خرمی

ممکن است کروش هم کلمه‌ای بوده که امروز مفقود است» (لغت‌نامه: ذیل کروز).

در دیگر ضبط‌های این بیت در «لغت‌نامه» از جمله ذیل واژه‌های «بر زدن» و «گریزیدن» به صورت «بانگ بر زد» آمده است.

همچنان که بیان شد، قادر رستم بیت رودکی را در دیوان همانند ضبط دهخدا (با اختلاف بوزینه) نقل کرده است (رودکی، ۱۳۸۷). وی در بخش تعلیقات دیوان، پس از نقل نظر دهخدا، این نکته را افزوده است: «به این گفته باید افزود سبب کروز (شادمانی) و حرص بوزینه این است که وی از مکر سنگ پشت که می‌خواست دل او را به خورد زنش بدهد، آگاه شده و با فریب سنگ پشت را وادار کرده بود او را به ساحل بازگرداند. این بیت را همچنین ل. براگینسکیا از «لغت فرس» چاپ اقبال که در این مأخذ و نیز حاشیه فرهنگ اسدی نخجوانی بوده است، اخذ کرده و با تلحیح (تصحیح) ذیل:

درد تو چیست و کروژ و خرمی بانگ بر زد از کروز و خرمی

در بخش «بیت‌هایی که مدون از فرهنگ‌ها پیدا کرده است» (رودکی اشعار، ص ۱۰۷، متن فارسی) آورده است و آن را باب «دوستی کبوتر و زاغ...» دانسته ولی تصحیح او غلط است و معنی را از بین برده و قافیه را به هم زده» (رودکی، ۱۳۸۷).

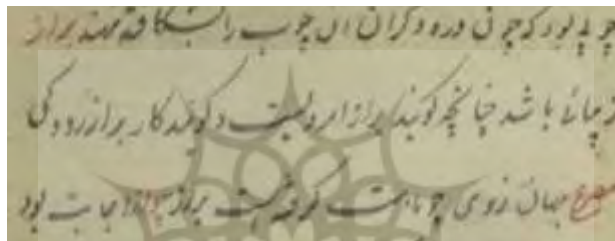
هادی زاده و کریمیان سردشتی همانند براگینسکی بیت را ضبط کرده و آن را جزء اشعار پراکنده ناپیوسته آورده‌اند نه مثنوی کللیه و دمنه (ر.ک؛ رودکی، ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸). با وجود این به دلیل آنکه بیت مورد بحث تاکنون در منبعی دیگر ذکر نشده و نسخه خطی «لغت فرس» نخجوانی تنها منبع مورد استناد آن است تا پیدا شدن سندی دیگر درباره ضبط این بیت، نمی‌توان درباره ضبط اصیل آن به نتیجه روشنی رسید.

۲-۴. فرهنگ تحفة الاحباب (نسخة کتابخانه مجلس)

حافظ سلطان علی اوبهی هروی این فرهنگ را در سال ۹۳۶ قمری نوشته و به وزیر خراسان اهدا کرده است. در نسخه‌ای از این فرهنگ که در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود، مصرعی یافت شد که در متن تصحیح شده این کتاب نیامده و در دیوان رودکی نیز ذکر نشده است (تصویر (۳)):

«جهان ز [ر]وی چو ماهت گرفته است براز» (برگ ۲۶)

تصویر ۳. تحفة الاحباب، نسخه مجلس

این مصرع در یکی از نسخ خطی فرهنگ تحفة الاحباب ذیل واژه «براز» به معنی «زیبایی» آمده در حالی که ذیل این واژه در تصحیح چاپی این فرهنگ، بیتی دیگر منسوب به رودکی آمده است:

به حق آن خم زلف بسان منقار باز به حق آن روی خوب کز و گرفتگی براز
(حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ذیل براز)

۳. معرفی انتساب‌های تازه

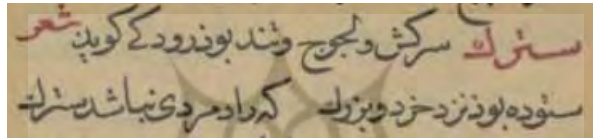
پراکنده بودن اشعار رودکی در منابع و گستردگی این منابع موجب آن شده که شمار ابیات ذکر نشده در دیوان رودکی و انتساب یافته به رودکی در منابع دیگر، کم نباشد. با توجه به پژوهش‌های نوینی که امروزه در سطح ایران و سایر کشورهای فارسی زبان درباره اشعار رودکی در حال شکل‌گیری است، ایراد هر نکته تازه درباره انتساب ابیاتی به رودکی بسیار مفید است و کمک شایانی به رودکی‌پژوهان در ادامه راهشان خواهد کرد؛ هرچند رد و اثبات هر یک از این شواهد و بررسی متن شناختی آن، مستلزم غور در

منابع مختلف و بحث‌های باریک لغوی، سبکی، نسخه‌شناسی و ... است که در حوصله این نوشتار نمی‌گنجد؛ بنابراین، در این بخش به معرفی این دست از ابیات در منابع لغوی بسنده می‌شود.

۳-۱. ابیات منسوب به رودکی در نسخه خطی «لغت فرس» نخجوانی

۱. ستوده بود نزد خرد و بزرگ که رادمردی نباشد سترگ
(نخجوانی، ۱۳۱۲: نسخه «لغت فرس»)

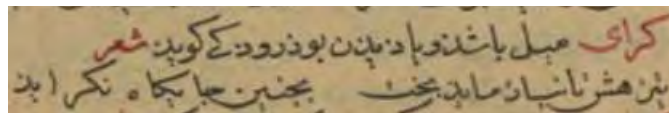
تصویر ۴. لغت فرس نخجوانی، نسخه کتابخانه مجلس

این بیت در نسخه «لغت فرس» نخجوانی ذیل واژه «سترگ» به معنی «لجوج و سرکش و تند» به نام رودکی ضبط شده و در سایر منابع از جمله «لغت فرس» چاپ اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل سترگ) با اختلاف «نبودن سترگ» و در دو چاپ هرن (اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ذیل سترگ) و دبیر سیاقی (اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ذیل سترگ) با اختلاف: «اگر رادمردی نباشد» به نام «فردوسی» و در «لغت فرس» تصحیح مجتبیایی (اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ذیل سترگ)، «صحاح الفرس» (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل سترگ) و «تحفة الاحباب» (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ذیل سترگ) به نام «بوشکور» آمده است. همچنین در «فرهنگ مدرسه سپهسالار» این بیت با اختلاف «که در رادمردی» بدون ذکر نام شاعر آمده است.

۲. تیزهش تا نیازماید بخت بچنین جایگاه نگراید
(نخجوانی، ۱۳۱۲: نسخه «لغت فرس»)

تصویر ۵. لغت فرس نخجوانی، نسخه کتابخانه مجلس

این بیت در حاشیه نسخه لغت فرس نخجوانی ذیل واژه «گرای» به معنی «میل باشد و یازیدن بود» به نام رودکی و در «لغت فرس» اسدی چاپ پاول هرن (اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ذیل گرای)، چاپ اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل گرای)، چاپ دبیرسیاقی (اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ذیل گرای)، «صحاح الفرس» (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل گرای)، «مجمع الفرس» (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ذیل گرای) و ... به نام «دقیقی» آمده است. در دیوان دقیقی نیز این بیت جزو قطعه‌ای هفت بیتی از اشعار پراکنده به جای مانده از وی آمده که بیت نخست آن بدین صورت است:

چرخ گردون نهاده دارد گوش تا ملک مرورا چه فرماید
(دقیقی، ۱۳۷۳)

با وجود این، همه ابیات این قطعه یکجا در منبعی مستقل ذکر نشده است و آنچه مصصح دیوان دقیقی در حاشیه ابیات قطعه نقل کرده، حاکی از آن است که وی پس از جمع آوری ابیات از منابع مختلف نظیر تذکرة لباب الالباب و عرفات العاشقین و برخی فرهنگ‌های لغت نظیر: «لغت فرس» اسدی، «مجمع الفرس» سروری و...، این ابیات پراکنده را به عنوان یک قطعه مستقل نقل کرده است. بدین صورت تعدد منابع احتمال صحت انتساب بیت به دقیقی را قوت می‌بخشد. با وجود این، نسخه خطی «لغت فرس» نخجوانی تنها منبع مستقلی است که تاکنون بیت مورد بحث را به رودکی نسبت داده و از این نظر حائز اهمیت است.

۲-۳. فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار

فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار که تنها نسخه خطی آن در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (مطهری کنونی) با شماره ۱۲ نگهداری می‌شود، منسوب به قطران تبریزی است و علی‌اشرف صادقی آن را تصحیح کرده و به چاپ رسانیده است (انتشارات سخن: ۱۳۸۰). این نسخه جزو منابع سعید نفیسی در کتاب «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی» نیست. در واقع، اغلب مصححان «دیوان رودکی» به این فرهنگ توجهی نکرده‌اند. دو بیتی که پس از این بررسی می‌شوند در فرهنگ مدرسه سپهسالار به رودکی و در دیگر منابع به منجیک ترمذی منسوب شده است.

۱. ای به دریای عقل برده شنناه وز همه نیک و بد شده آگاه
(فرهنگ مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰)

این بیت در فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار به استشهدا واژه‌های «شناه و شناه» به نام رودکی آمده است. بیت اشاره شده در «تحفة الاحباب» با اندکی اختلاف «کرده شناه» به نام «منجیک ترمذی» ذکر شده است (ر.ک؛ حافظ اوبه‌هی، ۱۳۶۵). این بیت در «دیوان منجیک» بیت نخست از یک قطعه سه بیتی به صورت زیر است:

ای به دریای عقل برده شنناه وز همه نیک و بد شده آگاه
چون کنی طبع پاک خویش پلید چه کنی روی سرخ خویش سیاه
نان فرو زن به آب دیده خویش وز در هیچ سفله شیر خواه
(منجیک ترمذی، ۱۳۹۱)

این قطعه همچنین در دیوان انوری با اختلاف ضبط‌هایی آمده است (ر.ک؛ انوری، ۱۳۷۶). با وجود این تعدد منابع مستند به نام منجیک ترمذی از جمله: «عرفات‌العاشقین» (ج ۶)، «مجمع‌الفصحا» (ج ۵)، «تذکره خیرالبیان»، «فرهنگ وفایی» و... (ر.ک؛ منجیک ترمذی، ۱۳۹۱) و وجود تنها یک منبع به نام رودکی، احتمال تعلق آن را به رودکی دور از ذهن می‌کند.

۲. دوش دانستم کین رنج همه وسواس است مردم داس و دلوس از در روی آماس است
(فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰)

این بیت در «فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار» ذیل واژه‌های «داس و دلوس» و در «لغت فرس» اسدی تصحیح مجتبایی و صادقی (اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ذیل داس و دلوس) به نام رودکی و در دیگر منابع از جمله «لغت فرس» چاپ پاول هرن (اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ذیل داس و دلوس)، چاپ اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل داس و دلوس) و چاپ دبیر سیاقی (اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ذیل داس و دلوس) به نام «منجیک» آمده است. مجتبایی و صادقی در پانویس به این نکته اشاره کرده‌اند که در دیگر نسخه‌های «لغت فرس» نیز این بیت به منجیک منسوب است (ر.ک؛ اسدی طوسی، ۱۳۶۵). در «تحفة الاحباب» نیز این بیت در سه

دست‌نویس مورد استفاده مصحح به نام رودکی آمده و مصحح نام شاعر را براساس «لغت‌نامه» تصحیح کرده است (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵). با وجود این، بیت اشاره شده در «دیوان منجیک» با استناد به «لغت فرس» اسدی چاپ اقبال و پاول هورن و دبیرسیاقی، «صحاح الفرس»، «تحفة الاحباب» و «عجایب اللغه»، جزو ابیات پراکنده منجیک ترمذی نقل شده است (ر.ک؛ منجیک ترمذی، ۱۳۹۱). بنابراین، با توجه به تعدد منابع موجود در انتساب بیت به نام هر دو شاعر، قضاوت درباره قطعیت انتساب آن به یکی از آن دو در گرو بررسی‌های سبک‌سناسی و یافته‌های دیگر است.

۳-۳. لسان‌العجم یا فرهنگ شعوری

«فرهنگ شعوری» یا «لسان‌العجم»، واژه‌نامه‌ای فارسی به ترکی است که شعوری آن را در دو جلد تألیف کرده و در سال ۱۱۵۵ هجری قمری در قسطنطنیه (استانبول) به صورت چاپ سنگی انتشار یافته است. این فرهنگ مانند فرهنگ‌های پیشین با استفاده از کتب لغوی قبل از خود تحریر شده و علاوه بر آن اضافاتی از خود مؤلف را نیز شامل می‌شود. به عنوان مثال، برخی از اشعار قطران تبریزی در این فرهنگ به نام رودکی ضبط شده که نشان می‌دهد مؤلف تحت تأثیر دیوان مجعول رودکی که از قرن دهم به بعد رواج یافته، بوده است.

در این فرهنگ برخی ابیات از شاعران دیگر نظیر خاقانی و دیگران به رودکی نسبت داده شده است^۱. علاوه بر این، ضبط‌های مغشوشی از ابیات رودکی نیز در این فرهنگ

۱- به عنوان نمونه دو بیت ذیل که اولی به نام خاقانی و دومی به نام قطران ضبط شده و در دیوان خاقانی و قطران آمده است:

گر نه عشقت بدی از لعب فلک هیدخی یا فرسی داشتمی

(شعوری، ۱۱۵۵: ذیل هیدخ)

این بیت با اختلاف در دیوان خاقانی آمده است (ر.ک؛ خاقانی شروانی، ۱۳۸۵):

جو نور قبله زردشت نور دوزخ تو نشسته گرد وی اندر ز مشک غالیه رند

(شعوری، ۱۱۵۵: ذیل رند)

این بیت با اختلاف در دیوان قطران تصحیح محمد نخجوانی (ص ۶۷) آمده است.

دیده می‌شود؛ این ایرادها و کاستی‌های دیگر، فرهنگ حاضر را در رودکی پژوهی به منبعی کم‌اعتبار تنزل داده است.

نقیسی برای استناددهی برخی ابیات در کتاب «شرح زندگی احوال و اشعار رودکی» به این فرهنگ مراجعه کرده است. با توجه به اینکه «فرهنگ شعوری» از منابع لغوی قبل از خود از جمله منابع متقدم نظیر «لغت فرس» اسدی طوسی، «رساله ابوحنیفه سعیدی» و «صحاح الفرس» بهره برده است در مواردی می‌توان برای واکاوی برخی ابهام‌ها به این فرهنگ مراجعه کرد. با مراجعه به ابیاتی که در فرهنگ شعوری به نام رودکی ثبت شده است، چند نکته قابل توجه است:

۱. گل را چه گرد خیزد از ده گلاب‌زن مه را چه درغ بندد از صد چراغدان
(شعوری، ۱۱۵۵)

این بیت در «فرهنگ شعوری» ذیل واژه «گرد» به نام رودکی آمده است. در دیباچه کلیده و دمنه ترجمه نصرالله منشی، این بیت در قطعه‌ای دو بیتی بدون ذکر نام شاعر به صورت زیر نقل شده است:

تحفه چگونه آرم نزدیک تو سخن آب حیات تحفه کی آرد به سوی جان
گل را چه گرد خیزد از ده گلاب‌زن مه را چه ورغ بندد از صد چراغدان
(منشی، ۱۳۸۹)

۲. این مثل مشهور نزد عاقلان می‌شود جوینده یابنده همان

این بیت در فرهنگ شعوری ذیل واژه «جوینده» صرفاً به نام «استاد» آمده است. مؤلف در سراسر کتاب نام شاعران متقدم و پیشگام را با لقب استاد آورده است؛ مانند: استاد رودکی، استاد منجیک، استاد سنایی، استاد لیبی، استاد کسایی و... آنچه این بیت را به سروده‌های رودکی نزدیک می‌کند، هم‌وزن بودن این بیت با «کلیده و دمنه منظوم» و «سندبادنامه» است؛ هرچند ممکن است این بیت از مثنوی شاعری دیگر با این وزن نیز باشد. با وجود این، بیت مورد بحث به این صورت تاکنون در منبعی دیگر یافت نشده و پس از مطابقت آن با داستان‌های کلیده و دمنه منظوم یا سندبادنامه - که در تعلق این دو

مثنوی به رودکی تاکنون شکی به وجود نیامده - می‌توان آن را بیتی تازه‌یاب از رودکی در این منبع دانست.

۴. انتساب ابیاتی از رودکی به دیگر شاعران

گفتنی است برخی از ابیاتی که در چاپ‌های مختلف «دیوان رودکی» توسط مصححان مختلف آمده است نیز در منابعی دیگر به نام شاعرانی دیگر ضبط شده در حالی که برخی از این انتساب‌ها تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است.

۴-۱. «صحاح الفرس»

۱. اگر من زویجت بخوردم گهی تو اکنون بیا و زویجم بخور
(نخجوانی، ۱۳۴۱)

این بیت در «صحاح الفرس» ذیل واژه «زویج» به معنی «عصیب و روده» به نام منجیک آمده در حالی که در «لغت فرس» چاپ اقبال با اختلاف «زونجت نخوردم گهی» در مصراع اول و «زونجم» در مصراع دوم به نام رودکی ضبط شده (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل زَوْنَجْ) و در دیوان رودکی نیز آمده است (نفیسی، ۱۳۴۱). همچنین در سه نسخه دیگر از لغت فرس، این بیت به نام رودکی ضبط شده است (ر.ک؛ اسدی طوسی، ۱۳۶۵).

۴-۲. فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار

۱. جمله صید این جهانیم ای پسر ما چو صعوه مرگ برسان زغن
(فرهنگ مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰)

در «فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار» ذیل واژه «زغن» به معنی «خاد بود یعنی مرغ گوشت ربای» این بیت به نام «عنصری» آمده است. در حالی که در دیگر منابع از جمله «لغت فرس» اسدی چاپ هرن (اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ذیل زغن)، چاپ اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل زغن)، چاپ دبیر سیاقی (اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ذیل زغن) و تصحیح مجتبابی و صادقی (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل زغن)، این بیت به نام رودکی ضبط شده

است. نفیسی این بیت را به همراه بیتی دیگر به جهت مشابهت وزنی و قافیه‌ای به صورت قطعه زیر، جزء اشعار رودکی نقل کرده است:

جمله صید این جهانیم ای پسر ما چو صعوه مرگ برسان زغن
هر گلی پژمرده گردد زو نه دیر مرگ بفشارد همه در زیر غن
(نفیسی، ۱۳۴۱)

بیت دوم این قطعه در فرهنگ‌های لغت نظیر «لغت فرس»، «صحاح الفرس»، «فرهنگ رشیدی» و... به شاهد واژه «غن»، به نام رودکی آمده است.

۲. بت پرستی گرفته‌ایم همه این جهان چون بت است و ما شمیم
(فرهنگ مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰)

این بیت در «فرهنگ مدرسه سپهسالار» ذیل واژه «شمن» به نام فردوسی آمده است. صادقی (مصحح کتاب) راجع به انتساب این بیت می‌نویسد: «لف ق (لغت فرس اقبال) و تحفه (تحفه الاحباب): رودکی؛ بعضی نسخه‌های تحفه، فردوسی» (همان، ح ۸). این بیت در «صحاح الفرس» با اختلاف «زان که او» به نام رودکی آمده است.

۵. معرفی بیتی رودکی وار در حاشیه نسخه فرائد غیائی توسط جلال‌الدین

همایی

کتاب «فرائد غیائی» نوشته جلال‌الدین یوسف اهل، شامل ۶۵۹ نامه دیوانی، درباری، دوستانه و عارفانه از دانشمندان، فرمانروایان و شاعران سده دوم تا هشتم هجری قمری می‌شود و یکی از منابع گران سنگ ادب پارسی است که در قرن نهم نگاشته شده است. نویسندگان در این نامه از اشعار فارسی بهره برده و آن‌ها را با لطایف شعری آراسته‌اند.

در حاشیه یکی از نامه‌های این کتاب تحت عنوان «من انشاء المولی الاعظم و التحریر الاعلم وجیه المله...» در دست‌نویس متعلق به همایی - که مصحح کتاب در تصحیح از آن استفاده نکرده - یادداشتی به خط مالک آن (جلال‌الدین همایی) دیده می‌شود که بدین صورت است: «در حضرت گرامی دوست ارجمند جناب آقای ملک الشعراى بهار این

مکتوب را قرائت کردیم این بیت را از رودکی دانستیم افسوس که مصراع دوم نقصی دارد و کلمه‌ای از آن افتاده است. به حدس ضعیف شاید این طور بوده: کاندر جهان مدیح همین است و گفته شد؟ (جلال همائی).»

این بیت در نسخه کتابخانه ملی به صورت ذیل نقل شده است:

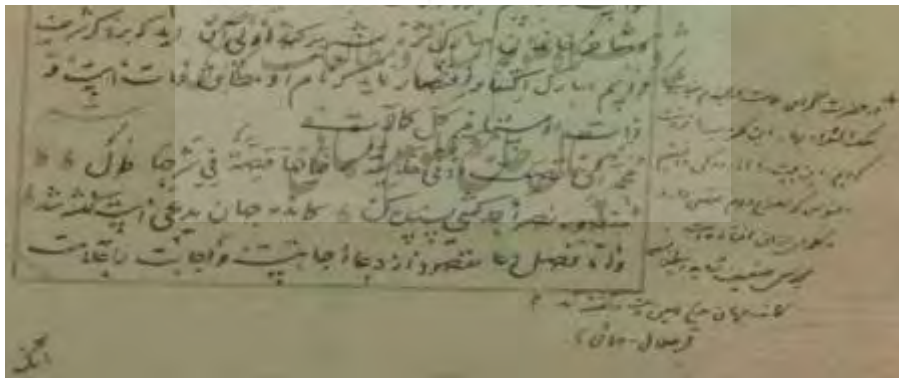
منصور نصر احمد گفتمی بسنده کن کاندر جهان مدیحی است گفته شد
(فرائد غیائی، نسخه کتابخانه ملی)

حشمت مؤید این کتاب را در سال ۱۳۵۸ با استفاده از چند نسخه خطی، تصحیح و چاپ کرده و این بیت بدون اختلاف در نسخ مورد استفاده ایشان به صورت زیر آمده است:

منصور نصر احمد گفتمی بسنده کن کاندر جهان هر آنچه مدیح است گفته شد
(اهل، ۱۳۵۸)

پس در اینجا معلوم می‌شود که نظر استاد همایی درست بوده و مصراع دوم کاستی داشته که البته به لطف سایر نسخ، سالم به دست ما رسیده است. علاوه بر این، بیت اشاره شده در نامه‌ای دیگر که خواجه غیاث‌الدین هجر آبادی به سلطان محمود کرت نوشته (تصویر ۶)) نیز به همین صورت آمده است (همان).

تصویر ۶. نسخه فرائد غیائی، کتابخانه ملی^۱

۱- در زمان تحریر این پژوهش با مراجعه به کتابخانه ملی، اطلاع درستی از مشخصات این نسخه به دست نیامد. نگارندگان از مهرداد چترایی به خاطر معرفی این یادداشت در نسخه و ارائه تصویر آن، کمال تشکر را دارند.

بحث و نتیجه‌گیری

گسترده‌گی منابع اشعار رودکی و انتساب‌های متعدد اشعاری به رودکی و شاعران دیگر موجب آن شده است که پژوهش در این حوزه سخت و کار رودکی‌پژوهان به دور از خطا نباشد؛ بنابراین، با توجه به اقبال روزافزون پژوهشگران به پژوهش در اشعار رودکی و ضرورت چاپ دیوانی منقح از وی، ایراد هر نکته‌نویافته درباره‌ی ابیات تازه و یا انتساب‌های تازه می‌تواند راهگشای پژوهشگران در این حوزه باشد.

در نوشتار حاضر، به مدد بررسی نسخ خطی و چاپی آثاری نظیر «صحاح الفرس»، «لغت فرس» اسدی، «تحفة الاحباب»، نسخه خطی «لغت فرس» نخجوانی، «فرهنگ فارسی مدرسه سپه سالار»، «لسان‌العجم» شعوری و «فرائد غیاثی»، مجموعاً پنج بیت که چهار بیت آن در همه‌ی دیوان‌های چاپی و یک بیت آن تنها در چاپ قادر رستم آمده، معرفی و بررسی شد؛ پنج بیت با انتساب تازه به رودکی ذکر شد و انتساب سه بیت در دیوان رودکی به شاعران دیگر بررسی و یک بیت رودکی‌وار در کتاب فرائد غیاثی با توجه به یادداشت استاد همایی بر یک نسخه خطی از این کتاب معرفی شد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Sajjad Dehghan

<https://orcid.org/0000-0001-7776-973X>

Zahra Nasirishiraz

<https://orcid.org/0000-0002-3155-6576>

Nasrollah Emami

<https://orcid.org/0000-0003-4385-8309>

Mozhgan Shirmohammadi

<https://orcid.org/0000-0002-3478-841X>

منابع

احمداف، میرزاملّا. (۱۳۹۳). *پیرامون رودکی و رودکی‌شناسان*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
ارشادسرابی، اصغیر. (۱۳۷۰). *بیت‌ی باز یافته از رودکی (در خلال تفسیر ابوالفتوح رازی)*. مشکوة، (۳۱)، ۹، ۱۴۶-۱.

اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد. (۱۸۹۷). *کتاب لغت فرس*. به سعی و اهتمام پاول هرن. برلین (شهر: گتینگن): مطبع دیتریخ.

_____ . (۱۳۱۹). *کتاب لغت فرس، تصحیح عباس اقبال*. تهران: مجلس.

_____ (۱۳۱۲). نسخه خطی «لغت فرس» نخجوانی با عنوان «مشکلات در پارسی دری» به خط عبرت نائینی. کتابت شده از روی نسخه‌ای به تاریخ ۷۶۶ و کتابت حسام‌الدین حافظ ملقب به نظام تعریفا. کتابخانه مجلس. ش ۵۵۶۹.

_____ (۱۳۳۶). لغت فرس. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابخانه طهوری.

_____ (۱۳۶۵). «لغت فرس» «لغت دری». تصحیح فتح الله مجتبابی و علی اشرف صادقی. تهران: خوارزمی.

افشار، ایرج. (۱۳۶۸). دو بیت تازه یاب از رودکی، آینه. (۴ و ۳)، ۱۵، ۴۰۶.

انوری، محمد بن محمد. (۱۳۷۶). دیوان انوری. به اهتمام محمد تقی مدرس رضوی. چ پنجم. تهران: علمی و فرهنگی.

اهل، جلال‌الدین یوسف. (۱۳۵۸). فرائد غیائی. به تصحیح حشمت مؤید. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

_____ (بی تا). فرائد غیائی. نسخه خطی کتابخانه ملی. بدون شماره.

بختیار، مظفر. رضایی، حمید. (۱۳۸۷). شعرهای کهن در کتاب ارشاد قلانسی. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، (۲)، ۵۹، ۲۶-۱.

تبریزی، قطران. (۱۳۶۲). دیوان قطران تبریزی. از روی نسخه تصحیح شده محمد نخجوانی. تهران: ققنوس.

تتوی، عبدالرشید بن عبدالغفور. (۱۳۳۷). فرهنگ رشیدی. به کوشش محمد عباسی. تهران: انتشارات کتابخانه بارانی.

جمال‌الدین انجو، حسین بن حسن. (۱۳۵۹). فرهنگ جهانگیری. به کوشش رحیم عقیفی. مشهد: دانشگاه فردوسی.

حافظ اوبهی، سلطان علی هروی. (۹۳۶ق). تحفه الاحباب. نسخه خطی کتابخانه مجلس. شماره ۸۷۷.

_____ (۱۳۶۵). تحفه الاحباب، به کوشش فریدون تقی زاده طوسی و نصرت‌الزمان ریاضی هروی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

حلیمی، لطف‌الله. (بی تا). شرح بحرالغرائب. نسخه خطی کتابخانه مجلس. شماره بازیابی ۸۶۱.

خاقانی شروانی، بدیل بن علی. (۱۳۸۵). دیوان خاقانی شروانی. مقابله و تصحیح و مقدمه و تعلیقات ضیاءالدین سجادی، چ هفتم. تهران: زوکار.

خواجگاه‌اف، شاه‌منصور. (۱۳۹۶). یک بیت پرنیان (مجموعه مقالات پژوهشگران تاجیک پیرامون احوال و آثار رودکی). تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.

- دقیقی طوسی، ابومنصور محمد بن احمد. (۱۳۷۳). *دیوان ابومنصور محمد بن احمد دقیقی طوسی*. به اهتمام محمدجواد شریعت. چ دوم. تهران: اساطیر.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه*. تهران: دانشگاه تهران.
- رادویانی، محمد بن عمر. (۱۹۴۹). *ترجمان البلاغه*. تصحیح احمد آتش، استانبول: چاپخانه ابراهیم خروس.
- رودکی، جعفر بن محمد. (۱۳۷۳). *دیوان رودکی سمرقندی بر اساس نسخه نفیسی وی*. براگینسکی. تهران: نگاه.
- _____ . (۱۳۷۴). *دیوان رودکی*. شرح و توضیح منوچهر دانش پژوه. تهران: توس.
- _____ . (۱۳۷۸). *دیوان شعر رودکی (با شرح و توضیح)*. پژوهش تصحیح و شرح جعفر شعار. تهران: قطره.
- _____ . (۱۳۸۶). *دیوان اشعار رودکی*. تصحیح ویرایش و توضیح نصرالله امامی. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- _____ . (۱۳۸۷). *دیوان اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی*. متن علمی انتقادی با کوشش و اهتمام رسول هادی زاده. دوشنبه: پژوهشگاه فرهنگ فارسی-تاجیکی.
- _____ . (۱۳۸۷). *دیوان رودکی*. تصحیح و تشریح قادر رستم. ترجمه شاه منصور شاه میرزا. تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.
- _____ . (۱۳۸۸). *دیوان اشعار رودکی*. تصحیح و مقابله نادر کریمیان سردشتی. تهران: بنیاد فرهنگی هنری رودکی.
- _____ . (۱۳۸۹). *دیوان رودکی (به همراه شرح کامل دشواری‌ها)*. به کوشش منوچهر علی پور. چ دوم. تهران: تیرگان.
- _____ . (۱۳۹۱). *دیوان رودکی (با توضیح و نقد و تحلیل اشعار)*. کامل احمد نژاد. تهران: کتاب آمه.
- _____ . (۱۳۹۶). *دیوان رودکی (۱۰۹۸ بیت بدست آمده تا امروز و شرح احوال و آثار او)*. تصحیح جهانگیر منصور. چ سوم. تهران: دوستان.
- ریاحی، محمد امین. (۱۳۸۶). *کسایی مروزی زندگی، اندیشه و شعر او*. چ دوازدهم. تهران: انتشارات علمی.
- سپانلو، محمد علی. (۱۳۸۳). *بیتی باز یافته از چکامه بخارا*. گوهران، (۳) ۲، ۱۳۸-۱۳۳.
- سروری کاشانی، محمد قاسم بن محمد. (۱۳۳۸). *مجمع الفرس*. به تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: انتشارات کتابفروشی علمی.

شریفی صحی، محسن. (۱۳۹۴). بررسی برخی مجموعه‌های شعری رودکی و دو بیت تازه منسوب به او. *آینه میراث*، ۱۷(۵۷)، ۲۳۵-۲۵۶.
شعوری، حسین بن عبدالله. (۱۱۵۵). *فرهنگ شعوری (لسان‌العجم)*. چاپ سنگی، قسطنطنیه: دارالمطبعة معموره.

صادقی، علی اشرف. (۱۳۷۲). اشعار تازه رودکی. *نشر دانش*، ۱۳ (۷۶)، ۲۳۸-۲۳۰.
_____ . (۱۳۸۱). سه بیت تازه از رودکی، نامه فرهنگستان، ۷ (۲۰)، ۱۸-۱۶.
فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (منسوب به قطران). (۱۳۸۰). به تصحیح علی اشرف صادقی. تهران: سخن.

قاسمی، مسعود. (۱۳۹۲). معرفی و تصحیح چند بیت از رودکی. *نامه فرهنگستان*، ۱۳ (۱)، ص ۱۰۷-۱۲۲.
معینی، امیرحسین. (۱۳۹۴). *دیوان رودکی «متن و شرح»*. تهران: طلایه.
منجیک ترمذی، علی بن محمد. (۱۳۹۱). *دیوان منجیک ترمذی*. به کوشش احسان شواربی مقدم. تهران: میراث مکتوب.

منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۸۹). *کلیله و دمنه*. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی. تهران: امیرکبیر.

میرزایف، عبدالغنی. (۱۹۵۸). *ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی (تحت نظری. براگینسکی)*. استالین‌آباد: نشریات دولتی تاجیکستان.

نخجوانی، هندوشاه. (۱۳۴۱). «*صحاح الفرس*». به اهتمام عبدالعلی طاعتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نفیسی، سعید. (۱۳۱۹). *احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی*. ج سوم. تهران: شرکت کتابفروشی ادب.

_____ . (۱۳۴۱). *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*. ج دوم. تهران: انتشارات کتابخانه ابن سینا.

نو شاهی، عارف. (۱۳۸۹). اشعار نویافته رودکی سمرقندی (بر اساس دو متن کهن). *کتاب ماه ادبیات*، ۴ (۴۷)، ۳۰-۳۲.

نویدی ملاطی، علی. (۱۳۹۴). این دو بیت از رودکی نیست. *گزارش میراث*، ۳ (۳ و ۴)، ۴۸-۵۳.
وفایی، حسین. (۱۳۷۴). *فرهنگ فارسی (معروف به فرهنگ وفایی)*، براساس نسخه‌های خطی موجود در چین. به تصحیح تن هوی جو. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

References

Afshar, I. (1989). Two Newly Found Verses by Rudaki. *Ayandeh*. (3-4). 406_ [In Persian]

- Ahl, J. Y. (1979). *Faraed Ghiasi*. Edited by Moayed, H. Tehran: Iran Culture Foundation Publications. [In Persian]
- _____. (n.d.). *Faraed Ghiasi*. National Library Manuscript. [In Persian]
- Ahmadv, M. (2014). *About Roudaki and Roudaki Scholars*. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Anwari, M. ibn . (1997). *Divan of Anwari*. By Mohammad Taghi Modarres Razavi. Fifth Edition, Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Asadi Tousi, A. (1897). *Loqat-e-Fors*. Collected by Horn. Pavel. Berlin: Ditrich Press. [In Persian]
- _____. (1933). *Loqat-e-Fors Manuscript of Nakhjavaani titled "Problems in Persian Dari"* Handwritten by Naieni, Ebrat. written from a Copy (1387) and Written by Hesam al-din Hafez. Library of Parliament. No. 5569. [In Persian]
- _____. (1940). *Loqat-e-Fors*. Edited by Eqbal, Abbas. Tehran: Majles, First Edition. [In Persian]
- _____. (1957). *Loqat-e-Fors*. Collected by Dabir Siyaqi, Mohammad. Tehran: Tahouri Library. [In Persian]
- _____. (1986). *Loqat-e-Fors (Dari Lexicon)*. Corrected by Mojtabae, Fathall. & Sadeqi, Ali Ashraf. First Edition. Tehran: Kharazmi, Bakhtiar, M. Rezaei, H. (2008). Ancient Poems in the Book of Guidance. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*. University of Tehran. 186. 1 - 26. [In Persian]
- Daqiqi Tusi, Abu M. M. bin A. (1373). *Diwan of Abu Mansour Muhammad bin Ahmad Daqiqi Tusi*. By Shariat, Mohammad Javad. Second Edition, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Dekhoda, A. (1999). *Dictionary*. Tehran: Tehran University. [In Persian]
- Ershad Sarabi, A. (1991). A Verse Recovered from Rudaki (during the commentary of Abolfotuh Razi). *Suspicious*. 31. 146-1. [In Persian]
- Halimi, L. (n.d.). *Explanation of Bahr al-Qarayeb*. Manuscript of Library of Parliament. Retrieving No. 861. [In Persian]
- Jamal O-din Enjou, H. (1980). *Jahaangiri Lexicon*. Collected by Afifi Rahim. Mash'had: Ferdowsi University Publication. [In Persian]
- Khaghani Sherwani, B. bin A. (1385). *Divan Khaghani Shervani*. Confrontation, Correction, Introduction and Comments of Zia-ud-Din Sajjadi. Seventh Edition. Tehran: Zavar. [In Persian]
- Khajeof, S. M. (2017). *A Verse of Parnian (Collection of Articles by Tajik Scholars on Rudaki's Life and Works)*. Tehran: ECO Cultural Institute. [In Persian]
- Mirzayev, A. (1958). *Abu Abdullah Rudaki and Rudaki's Poetic Works (under the Supervision of J. Braginsky)*. Stalin Abad: Tajikistan's State Press. [In Persian]
- Moeini, A. H. (2015). *Rudaki's Divan "Text and Description"*. Tehran: Talaieh. [In Persian]
- Mojnik Termezi, A. (2012). *Divan of Mojnik Termezi*. Collected by Shavarebi, Ehsan. Tehran: Miras-e Maktoub. [In Persian]

- Monshi, N. (2010). *Translation of Kelileh and Demna*. Translated by Abu al-Maali Nasrallah Monshi. Corrected and Explained by Minavi Tehrani, Mojtaba. Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Nafisi, S. (1940). *Life and Poems of Abu Abdullah Jaffar bin Mohammad Rudaki*. Vol 3. First Edition. Tehran: Adab Bookstore. [In Persian]
- _____. (1962). *Rudaki's Living Environment and Poems*. Second Edition. Tehran: Ibn Sina Library Publications. [In Persian]
- Nakhjavani, H. (1962). *Sahah Al-Fors*. by Taati, Abdol Ali. Tehran: Book Translating and Publishing Company. [In Persian]
- Navidi Malati, A. (2015). These Two Verses are not from Rudaki. *Gozaresh Miras*. 9 (3 &4). 48-53. [In Persian]
- Noshahi, A. (2010). Rudaki Samarqandi New Poems (Based on two Ancient Texts). *Ketab-e Mah-e Adabiyat*. (161). 30-32. [In Persian]
- Obhi, H. & Heravi, S. (1983). *Tohfat al-Ahbab*. Collected by Riyazi Heravi, Nostart Alzaman. Mash'had: Astan Qods Razavi Publication. [In Persian]
- Qasemi, M. (2013). Introducing and Correcting a few Verses of Rudaki. *Name Farhangestan*. 13 ((1)(49)). 107-122. [In Persian]
- Radwiani, M. ibn U. (1949). *Tarjoman al-Balaqa*. Edited by Ahmad Atash. Istanbul: Ibrahim Khorous Printing House. [In Persian]
- Riyahi, M. (2007). *Kasaei Marouzi: Life, Thoughts and Poetry*. 12th Edition. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Rudaki, J. (1993). *Divan of Rudaki*. Description and Commentary by Danesh Pazhouh, Manochehr. First Edition. Tehran: Tous. [In Persian]
- _____. (1999). *Rudaki's Poetry Divan*. (with Commentary and Explanation), Research, Correction and Commentary of She'ari, Jaafar. First Edition. Tehran: Qatre Publication. [In Persian]
- _____. (2007). *Divan of Rudaki's Poems*. Correction and Explanation of Emami, Nasr Allah. First Edition. Tehran: Humanities Research and Development Institute. [In Persian]
- _____. (2008). *Divan of the Poems of Abu Abdullah Jafar bin Mohammad Rudaki*. A Critical Scientific Text Collected by Hadizadeh, Rasol. Dushanbe: Farsi-Tajik Culture Research Institute. [In Persian]
- _____. (2009). *Divan of Rudaki's Poems*. Correcting and Contrasting by Karimian Sardashti, Nadrer. Tehran: Rudaki Artistic Cultural Foundation.
- _____. (2010). *Rudaki's Divan (with Full Description of Difficulties)*. By Alipour, Manocher. Second Edition. Tehran: Tirgan. [In Persian]
- _____. (2012a). *Divan Abu Abdullah Ja'far Ibn Muhammadaben Hakim Ibn 'Abd al-Rahman Ibn Adam Rudaki Samarqandi*. Preparation, Correction, Preface by Rostam, Qader. Under the Supervision of Safar Abdullah, Translated by Shah-Mansour Shahmirza. Tehran: Eco Cultural Institute. [In Persian]
- _____. (2012b). *Divan Rudaki*. With Commentary and Analysis of Poems Ahmadinejad, Kamel. First Edition. Tehran: Ameh Book. [In Persian]
- _____. (2018). *Divan Rudaki (1098 verses collected up to now and description of works)*. Edited by Mansour, Jahangir. Third Edition. Tehran: Doustan. [In Persian]

- _____. (1994). *Rudaki Samarqandi Divan*. Based on Nafisi and V. Braginsky. Tehran: Negah. [In Persian]
- Sadeghi, A. (2001). *Persian Lexicon of Sepahsalar School (attributed to Qataraan)*. Edited by Dr. Sadeghi, A. First Edition. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Sadeqi, A. (1993). Rudaki's New Poems. *Danesh Publication*. (76). 230-238. [In Persian]
- Sarvari Kashani, M. (1959). *Majmaa al-Fors Lexicon*. Corrected by Dabir Siyaghi, Mohammad. Tehran: Elmi Bookstore Publications. [In Persian]
- Sepanlou, M. (2004). A Retrieved Verse of Bukhara's Ode. *Gohraan Magazine*. 3. 133-138. [In Persian]
- Sharifi Sahi, M. (2015). Review of Some Collections of Roudaki Poems and Two New Verses Attributed to Him. *Mirror of Heritage*. 57. 235-256.
- Shouri, H. (1776). *Shouri Lexicon, (Lesan al-Ajam)*. Lithographic Printing. Constantinople: Ma'moure publication. [In Persian]
- Tabrizi, Q. (1983). *Divan of Hakim Qatran Tabrizi*. Based on the Corrected Version of the Late Nakhjavani, Mohammad. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Tatavi, A. (1958). *Rashidi Lexicon*. Collected by Abbasi, Mohammad. Tehran: Ketab Khane Barani Publication. [In Persian]
- Vafa'i, H. (1995). *Persian Culture (Known as Vafa'i Lexicon)*. Based on Manuscripts in China, Corrected by Ten Hui Jo. First Edition. Tehran: Tehran University Publication. [In Persian]